

כתב: עזר זהבי*

ישראל

מלחמת מזרע בישימון

ארץ ישראל - אותה פיסת אדמה קטנה שבה אנו חיים, ידעה תהפוכות רבות לאורך התקופות. אפשר להסתכל על ההיסטוריה האנושית בארצנו בראייה של מי כבש את מי, איזו דת עלתה לשלטון או אילו רעיונות וחידושים עלו על פני השטח, אך מטרת כתבה זו היא לבחון את השפעת ההיסטוריה האנושית על הגבול שבין ארץ המזרע לארץ הישימון.

*עזר זהבי הוא מורה דרך המתמחה בטיולי שטח, בעל תואר ראשון במדעי הים ותואר שני בלימודי סביבה. טיולים והרצאות בהדרכתו - www.israeliwild.co.il

1. הגמל הוא החיה האולטימטיבית למעבר בשטחים צחיחים, חברו הטוב של נווד המדבר, והחיה היחידה שיכלה להעביר סחורות בתנאי היובש הקיצוניים של דרכי הבשמים. הגמל שימש בתפקיד מפתח לאורך הדורות בהישרדות נוודי המדבר, ואף היה סמל ליופי. ג'מיל - יפה, ג'מאל - גמל. עד היום הגמל הוא סמל סטאטוס בקרב הבדווים הגרים בנגב ובמדבר יהודה.
2. העז היא חיית העדר המתמודדת בצורה הטובה ביותר עם תנאי המדבר. עד היום שבטי הבדווים שבנגב ובמדבר יהודה ממשיכים לגדל עזים וכבשים לפרנסתם. סגירת הגבולות בעת המודרנית מונעת משבטי הבדווים לנדוד בעקבות המרעה כבעבר, אך נדידה יומית של כמה קילומטרים ממקום היישוב בחיפוש אחר מרעה ממשיכה להתקיים. צילם: אודי רן

סייעה בעריכת הכתבה: ד"ר רחלי עינב

כדי להבהיר את המושגים מזרע וישימון צריך לזכור שיש כל מיני צורות קיום אנושיות. למשך רוב ההיסטוריה האנושית היו כולם ציידים ולקטים, אך עם המצאת החקלאות וביות הצמחים ובעלי החיים, הפכו החברות האנושיות ברוב חלקי העולם לחברות של רועים ושל עובדי אדמה. השוני בין שני סוגי החברות היה עצום, וגרם לתפיסות שונות בנוגע לדת, פולחן, מנהגי קבורה, צורות בנייה ועוד. עד היום ניתן לראות שוני רב בין חברות נוודים-רועים, במקומות שבהם הן עוד מתקיימות, לבין חברות של יושבי קבע, חקלאים ועירוניים. חברות ציידים-לקטים כבר כמעט נעלמו מהעולם, פרט למקומות ספורים באפריקה, דרום אמריקה ואוקיאניה.

עדויות ארכאולוגיות מראות שביות החיטה וצמחים נוספים, וביות בעלי חיים כמו העז, הכבשה, התרנגולת והפרה, לטובת האדם, החל במרחב הלוונט - ארץ ישראל, סוריה, אירן וטורקיה, בתקופה הנאוליתית, אולם בעוד חלקה הצפוני והמרכזי של ארץ ישראל נהנה ממשטר גשמים ים תיכוני עקבי באופן יחסי, המאפשר גידולי חקלאות אינטנסיביים, חלקה הדרומי היה נתון לאקלים מדברי יובשני שלא אפשר להתפרנס מחקלאות, אך כן אפשר לחברות נוודיות להתקיים מרעיית עדרי צאן. המהפכה החקלאית - המהפכה החשובה ביותר בתולדות האנושות, התרחשה בעולם הישן - באזור שלנו, לפני כ-12,000 שנה. במקומות אחרים בעולם המהפכה החקלאית התרחשה מאוחר יותר, והיא כללה צמחים שונים כמו תירס, אורז ותפוחי אדמה, ובעלי חיים שונים כמו היאק והלאמה. יש כמה פינות מסקרנות בעולם שאליהן המהפכה הזאת לא הגיעה עד היום, אך זה לא מעניינה של כתבה זו. מרגע שהתרחשה

המהפכה החקלאית במרחב מסוים ניתן לחלק את האנושות בין יושבי קבע - חקלאים עובדי אדמה, לבין נוודים-רועים.

מסתבר שהגבול בין חברות יושבי הקבע וחברות הנוודים היה גבול גמיש מאוד, שנע צפונה ודרומה במרחב בהתאם לפעולות האדם - ולא בהכרח בהתאם לשינויי האקלים שידעה ארץ ישראל לאורך התקופות. אם נחפש היכן להתוות את הגבול בין ארץ המזרע - יושבי הקבע החקלאים, לארץ הישימון - הנוודים רועי הצאן, נקבל גבול שונה בכל תקופה ותקופה שנסקור, מהתקופה הנאוליתית, דרך תקופת הברונזה, תקופת האבות המתוארת בתנ"ך, תקופת השופטים והמלוכה - הידועה בכינויה תקופת הברזל, ותקופות מאוחרות יותר - הפרסית, היוונית, הרומית, ואף העות'מאנית, הבריטית וימי הציונות הטרייה. בכל תקופה ותקופה שינתה הארץ את פניה והייתה נתונה לגורמים שונים שהביאו להתפשטות ארץ המזרע והתפשטות יישובי הקבע או לחלופין לנטישת שטחים מיושבים והתפשטות תרבויות הנוודים במרחב, לצד, או במקום, יושבי הקבע.

בתקופה הנאוליתית - סוף תקופת האבן, ובתקופה הכלקוליתית - המצאת הנחושת, קשה עדיין לדבר על גבול בין מזרע לישימון, שכן יישובי האדם היו מפוזרים למדי. יישובי קבע התפתחו בעיקר סביב מקורות מים מבטיחים, כמו אגן הכינרת ונהר הירדן.

בתקופת הברונזה, הידועה גם כתקופה הכנענית, החלו לקום ערים של ממש, מבוצרות ומוקפות חומה. צורת השלטון הייתה של ערי מדינה ששלטו על

מתוארים החיכוכים שבינו לבין אברהם. ברגע שניתן למצוא מים במרחב באר שבע לא הייתה כל סיבה שלא להתיישב במקום. מבחינת מזון, כל אזור המכונה בתנ"ך מדבר הוא אזור שבו ניתן להדביר את הצאן, כלומר למצוא לצאן מרעה טבעי. המונח מופיע בספר ישעיהו ה', י"ד – "ורעו כבשים כדברים", ובספר מיכה ב', י"ב – "כעדר בתוך הדבר".

ידועים כמה מדבריות שונים בתנ"ך: מדבר הנגב – אזור בקעות באר שבע ועד, מדבר צין, מדבר סין, מדבר זיף ומדבר פארן. על מיקומם של חלק מהמדבריות הללו קיים ויכוח בין החוקרים עד היום. כשרוצים לתאר בתנ"ך אזור יבש יותר, שבו לא ניתן למצוא מזון למקנה, משתמשים במילים – צייה, שממה, ישימון, ערבה, חרבה ותולאבות. כל אלו באים לתאר אזור הנקרא בפיו כיום פשוט מדבר. איבדנו את היכולת שהייתה לאבותינו להבחין בין סוגים שונים של סביבות יבשות.

ההגדרה המודרנית ה"יבשה", תרתי-משמע, של אזור מדברי, מדברת על אזור הנתון למשטר משקעים ממוצע של עד 200 מ"מ גשם בשנה. לפי הגדרה זו כ- 60 אחוז ממדינת ישראל הם מדבר – הנגב ומדבר יהודה. הנגב – שהוא חלק מרצועת המדבריות העולמית הצפונית, הקשור דרך סיני והמדבר המערבי במצרים לסהרה, הוא מדבר בגלל מיקומו הגאוגרפי – קו רוחב 30 מעלות צפון. בקו רוחב עולמי זה האוויר החם והלח שעלה באזור קו המשווה יורד מטה ויוצר רמה ברומטרית יבשה הגורמת לאקלים

המרחב החקלאי שמסביבן. כל עיר מדינה כזאת ישבה במיקום אסטרטגי שסיפק לה גם מקורות מים, קרבה לדרכי מסחר, וגם עורף חקלאי המאפשר גידול מזון מספיק לצרכיה. מטבע הדברים, אותן ערים היו בעיקר בעמקים, ולמעשה רוב התלים הארכאולוגיים המוכרים לנו כיום החלו בתקופה הזאת. בין הערים הכנעניות המרכזיות ניתן למנות את גזר, לכיש, מגידו, חצור ויריחו. בין הערים עצמן היו טוחים נרחבים של ישימון, שלא היו מאוכלסים ביישובי קבע אלא על ידי רועים מזדמנים, ומלכי הערים עצמם היו נתונים למרותם של הפרעונים שליטי מצרים.

הרי יהודה ושומרון, השרון המיוער, בקעת הירדן והרי הגליל היו ברובם לא מיושבים בתקופה הזאת, ונכנסו להגדרה של ארץ ישימון, וכך גם הנגב דרומית לקו ערד-באר שבע.

סיפורי האבות שבספר בראשית שופכים אור נוסף על סוף תקופת הברונזה. אחת העדויות היפות למאבק שבין תרבות המזרע והישימון באה לידי ביטוי בסיפור על בואו של אברהם למרחב באר שבע. אברהם הביא לארץ ישראל ידע טכנולוגי חדש מחרן – צפון עירק – כיצד לחפור בארות, ובעקבות כך הצליח ליישב את אזור באר שבע, שם יש מי תהום קרובים לפני השטח.

באותה תקופה היה נחל הבשור ככל הנראה נחל איתן; אבימלך, מלך גר, שאחז במשאב המים, ניסה להרחיב את תחום שליטתו, ועל רקע זה

1. החמניה, פרח השמש, היא אחד מגידולי הבעל הנפוצים בישראל. כבר בעבר הרחוק הוא נודע בחשיבותו, במיוחד בימי המונדיאל.
- 2,3. תל גזר הוא דוגמה לאחת הערים הגדולות בארץ בתקופה הכנענית. ערים אלו הוקמו על תלים מלאכותיים, ושימשו אי מבוצר של מזרע, מוקף ישימון. שטחי החקלאות היו מסביב לתל המבוצר. מקדש המצבות שנמצא בתל גזר מרמז על פולחן קדום הדומה למצבות הנזכרות בתנ"ך.

3

נרחבים ביניהם. בין האתרים המשמעותיים באזור – תל ערד ותל באר שבע, תחת באר שבע המודרנית. שדרת ההר המרכזית – הרי יהודה ושומרון, ואזור השרון המיוער, היו עדיין מיושבים בדלילות, אם בכלל.

השינוי החל עם תחילת תקופת ההתנחלות של בני ישראל – תחילת תקופת הברזל, במאה ה-12 לפסה"נ. בני ישראל מנסים "להוריש" את הכנענים מהארץ, והכוונה היא לכבוש את עריהם ולהתיישב במקומם, אך הדבר אינו עולה בידם, והם נאלצים להתיישב לצדם, בקרקעות פחות קלות לעיבוד חקלאי. סקרים ארכאולוגיים מראים שזו התקופה שבה קמו יישובים רבים בהרי יהודה ושומרון ובבקעת הירדן, כשבמקביל נכנסה תרבות נוספת של יורדי ים למישור החוף הדרומי – הפלשתים, וכנראה גם למישור החוף הצפוני – השרדנים/סיקילים.

בתקופה זו התפתחו שיטות חקלאיות חדשות לניצול מורדות ההרים, חקלאות בעל ושלחין. חקלאות הבעל המנצלת את ירידת גשמי החורף ומונעת סחף קרקע על ידי טרסות, ונקראת דווקא על שמו של אל הגשם הכנעני, המפרה את האדמה בזרעו, המשיכה לשמש את ערביי הארץ עד לעת האחרונה. חקלאות שלחין מתבססת על מעיינות שכבה בהרים ושולחת מים מהמעיינות לערוגות שתילה. במקרים רבים הוגדלה שפיעת המעיינות באופן מלאכותי על ידי חציבה והגדלת שטח המגע שבין שכבת הנביעה ונקבת המים. חקלאות זו מודגמת בשיטה יפה באתר הסטף ששוחזר על ידי קק"ל. באמצעות שיטות חדשניות אלו ניתן לגדל את שבעת המינים המוזכרים בתנ"ך גם במורדות ההרים וביעילות רבה.

בתקופה זו החלה קרנם של הכנענים לרדת וכוחם של שבטי ישראל והפלשתים החל לעלות, עד שבתקופת הממלכה המאוחדת – תחת שאול דוד, במאה העשירית לפסה"נ, הגורם המרכזי שאתו נאלצו שבטי ישראל להתמודד הוא הפלשתים ולא הכנענים. חלקים נרחבים בארץ היו עדיין לא מיושבים ביישובי קבע, אך התגבשו כבר ממלכות חזקות בעלות

מדברי, שבו הגשמים מועטים מאוד. תופעה מקבילה מתרחשת גם בחצי הכדור הדרומי, וגורמת להיווצרות מדבריות באוסטרליה ובדרום אמריקה. הגבול של צפון הנגב מוגדר בדרך כלל כנחל שקמה או נחל גרר, מפני שפיוזור המשקעים הוא לא קבוע ונתון לשינוי משנה לשנה. מדבר יהודה לעומת זאת הוא צפוני יותר, וכאן מדובר במדבר מקומי – מדבר בצל גשם המושפע מרכס הרי יהודה. למעשה, ללא המחסום הטופוגרפי של הרי יהודה אזור זה היה מקבל כמוט משקעים רבה יותר ולא היה מדברי כלל.

אם כן, כבר בסוף התקופה הכנענית – תקופת הברונזה, ניתן לקיים יישובי קבע בבקעת באר שבע ובקעת ערד, בכל מקום שבו נמצאו מים בכמות מספקת, אך עדיין היו אלה איי התיישבות, כתמי מזרע עם שטחי ישימון

1

4

שלטון ריכוזי. מעניין לציין שגם בתקופה מאוחרת יותר, בימי אחאב מלך ישראל, התייחסו אויבי ישראל הארמים לאלוהי ישראל כאלוהי הרים – מלכים א' כ', כ"ג – "ועבדי מלך ארם אמרו אליו אלוהי הרים אלוהיהם על כן חזקו ממנו ואולם נילחם אתם במישור אם לא נחזק מהם". התפיסה באותה תקופה הייתה שכששני עמים נלחמים, המלחמה היא גם בין אלי העמים, ולכן אם בני ישראל יושבים בהר, הרי שגם האל שלהם הוא אלוהי הרים.

בימי הממלכה המאוחדת, בעיקר תחת שלמה המלך, ומאוחר יותר גם תחת מלכי ממלכת יהודה, גבול הישימון נדחק עמוק לתוך המדבר. במלכים א' פרק ט' ופרק כ"ב מסופר על אניות שלשמה בונה בעציון גבר – הוא נמל אילת, בעזרת עבדיו של חירם מלך צור. אם נסתמך על התנ"ך כמקור היסטורי, נקבל שליטה ממלכתית של שלמה מאזור צור ועד אילת, כשהישימון נדחק הלאה מתחומי ארץ ישראל. אם נסתמך על נתונים ארכאולוגיים, נוכל למצוא בורות מים גדולים מתקופת בית ראשון עד לגבול הצפוני של מכתש רמון – למשל בבורות לוי, בורות הקצינים ובורות חמת, דבר המצביע על

2

3.1 חקלאות הבעל, שפותחה ככל הנראה בתקופת ההתנחלות בארץ ישראל, מתבססת על חלוקת מדרונות ההר לטרסות והסתמכות על השקיה באמצעות מי גשמים. שיטה זו נקראת על שם אל הגשם הכנעני, שלפי האמונה הכנענית היה מפרה את האדמה בזרעו. בסטף שוחזרו הטרסות החקלאיות הקדומות, ואילו בכפר עין ראפה הן קיימות מאז ועד היום. 4.2 חקלאות השלחין השתמשה במעיינות השכבה הטבעיים בהרי יהודה, והגבירה את שפיעתם על ידי חציבה. המעיינות בוקעים בהרי יהודה מעל שכבת חוואר אטומה ולא מחלחלת הנקראת חוואר מוצא. הקדמונים חצבו נקבות כדי להגדיל את הנביעות הטבעיות ושלחו את המים בתעלות שהשקו ערוגות ירק. באתר הסטף שחזרה הקק"ל את שיטת ההשקיה הזאת, וכיום ערוגות ירק מושקות ומשגשגות בהשקיית שלחין לרווחת האזרחים המחכירים חלקות לגידול ירקות ותבלינים.

5

2

אלא רק בצירי מסחר להובלת בשמים, קטורות ותבלינים, מאזור חצר מוות שבתנימן לעבר נמל עזה. למעשה זו הייתה תרבות של נוודים ולא של יושבי קבע, שלא קיימה עדיין חקלאות ענפה ולא התבססה ביישובים מרובי אוכלוסייה. אפשר להתייחס לנגב בשלב זה כאל שימון, אם כי שימון שמנוצל היטב לצרכיהם של הנבטים.

היוונים לא השכילו לשמור על ממלכה מאוחדת, ועם נפילתו בטרם עת של אלכסנדר מוקדון התפצל השטח העצום שהוא כבש לשלוש ממלכות נפרדות: יוון, אנטיוכיה-סוריה ומצרים. מרחב ארץ ישראל מצא את עצמו בתווך, בין היוונים השולטים באנטיוכיה לבין היוונים השולטים במצרים, וסבל ממלחמות רבות שלא תרמו להתפתחות יישובים חזקים.

ב-160 לפסה"נ, עם תום מרד החשמונאים, חזרה העצמאות למרחב ארץ ישראל, והיישוב התחזק משמעותית. כל מרחב הארץ מהירקון צפונה, ושדרת ההר המרכזית, ידעו פריחה יישובית מרשימה, וכשהצליחו החשמונאים לכבוש את דרום הארץ, עד באר שבע, שם ישבו האדומים, הם גיירו אותם והפכו אותם לחלק מהממלכה. עבר הירדן, אזור הגלעד ואזור מישור החוף, הפכו גם הם לחלק מממלכת החשמונאים הגדולה. במדבר יהודה הוקמו מצודות ספר, ביניהן מצדה, הורקניה, דוק דגון - ליד יריחו, אלכסנדריון-סרטבה, ומכוור שבעבר הירדן, כדי לשמור על גבולות הממלכה ממזרח. הנגב עד עזה היה נתון בשליטת הנבטים, שעדיין לא הפכו ליושבי קבע. בשלב מסוים השתלטו החשמונאים גם על עזה ודחקו את הנבטים דרומה יותר, לאזור נמל אל-עריש שבסיני.

אולם גם ממלכה זו לא האריכה ימים, ועם בוא הרומאים, ב-63 לפסה"נ, הפך המרחב לאחת מפרובינקיות הספר באימפריה הרומאית הענקית. לפרובינקיה יהודה נודעה חשיבות גדולה בהיותה אזור גבול בין הרומאים לפרתים ששלטו בפרס-אירן. המלך הורדוס עלה לשלטון, ובימיו נבנו חלק מהמונומנטים המרשימים ביותר שנבנו בארץ אי פעם, ביניהם בית המקדש השני במלוא תפארתו, וקיסריה על הנמל המלאכותי שלה. לאחר מותו וכישלון שלושת בניו למלא אחר ציפיות הרומאים, החלה תקופת הנציבים הרומאים בארץ. אז גם פרץ המרד הגדול שעלה ליהודים בחורבן בית המקדש ובאבדן האחיזה היהודית בירושלים.

שליטה של הממלכה באזור זה. גם בעין חצבה ובעין יטבתה שבערבה נוכל לראות שרידי ערים מבוצרות מימי ממלכת יהודה.

אם נרצה לחפש את מטרות הנוחושת של המלך שלמה, ניאלץ כנראה לחצות את הגבול לפונן שבערבה הירדנית, ולא להסתפק בביקור בתמנע. צריך לזכור שנקודות יישוב אלו לא התקיימו ממשאבים עצמאיים אלא נעזרו בעורף החזק של הממלכה שהיה אחראי על הספקת מזון ומוצרים נוספים ההכרחיים לקיום. אם כך, בתקופה קדומה זו, תקופת הברזל, עד לחורבן בית ראשון במאה השישית לפסה"נ, תחת שלטון מרכזי חזק, נדחק גבול השימון כליל מן הערבה ומרובו של הנגב, אל תוך סיני ומעבר לבקע ים המלח.

לאחר כמה מסעות כיבוש אשוריים מסוף המאה השמינית לפסה"נ, ולבסוף חורבן בית המקדש על ידי הבבלים, ב-586 לפסה"נ, ידעה ארץ ישראל ירידה במספר תושביה ובארגונה. רבים מתושביה גלו למצרים ולבבל, וגם עמים אחרים שחיו במרחב, כמו הפלשתים, החלו להיטמע בין הגויים ולאבד את ייחודם. חשיבותה של הארץ כאזור ספר של ממלכת בבל, ולאחר מכן ממלכת פרס, ירדה, ומרכזי האוכלוסין שבה איבדו מכוּחם. צאצאי הכנענים הפכו לפיניקים, יורדי ים מומחים, ששימשו ספנים בשירות ממלכת פרס במלחמתם בכוח הגדול מאירופה - היוונים. שטחים רבים שהיו מיושבים בצפיפות ידעו נסיגה משמעותית, והארץ הלכה צעד נוסף לכיוון מצב של שימון, בעיקר הנגב, כשהאוכלוסייה הדומיננטית שבו היא של שבטים נוודים, ללא מעורבות השלטון המרכזי. אזור השומרון ידע חילופי אוכלוסייה, אך נשאר מיושב.

שיבת ציון וחיידוש בית המקדש ב-536 לפסה"נ, עזרו לשמור על ערי יהודה בשדרת ההר המרכזית מפני הירדררות, אך עם בואו של אלכסנדר מוקדון, ב-333 לפסה"נ, ונפילת האזור לידיים יווניות, ידע מרחב ארץ ישראל שינויים רבים. התרבות ההלניסטית-יוונית החלה לבוא לידי ביטוי, והערים הוותיקות החלו לרדת מהתלים מוקפי החומה ולהתפרס במרחב גדול יותר. גם היישובים החקלאיים התפשטו כדי לספק מזון למספר גדול יותר של אנשים. בתקופה זו החלה ממלכת הנבטים לצבור כוח ברחבי הנגב, אך היא עדיין לא באה לידי ביטוי בערים מפותחות

- 1.3. בורות לוץ, מצפון-מערב למכתש רמון, שימשו לאיסוף מי גשמים כבר בתקופת המלוכה, ואפשרו קיום נוכחות עמוק בתוך שטח השימון. עד היום הבורות אוספים מי נגר עילי מסיבתם ונשארים מלאים תקופה ארוכה לאחר תום הגשמים. צילמה: סיון ארבל
2. בורות חצץ - מערכת איסוף מי נגר עילי שאפשרה לנבטים לשרוד בתנאי המדבר. פירוש השם נבטו הוא חופר בורות, ויכולתם המופלאה למצוא מים במקומות שבהם אחרים לא יכלו לשרוד היא שאפשרה להם לייסד ממלכה עמוק בתוך שטח השימון.

3

1

2

1. מבצר הורקניה - אחד משורת מבצרים ששימשו בתקופה החשמונאית וההרודיאנית כקו גבול ממזרח לממלכה, לשמירה מפני פלישת עמי המדבר ולהגנה מפני מרידות מבית.
2. מנזר מרסבא בנחל קדרון - המנזר הגדול ביותר במדבר יהודה, שהיה מיושב כמעט ברצף מהתקופה הביזנטית ועד היום, מסמל את אחיזת הנצרות במדבר יהודה - המדבר של ירושלים, אל מול נוודי המדבר.
3. מצד תמר - מצד זה, שנמצא לא רחוק מדימונה, שימש כחלק מקו הגבול - לימס, שהוקם בימי דיוקלטיאנוס קיסר, בתחילת המאה הרביעית לספירה. במצד זה ישבו חיילים רומאים, כשמדרום להם שלטו נוודי המדבר.

3

1

הביזנטים, בין המאות הרביעית והשישית לספירה, הגיע היישוב בארץ ישראל בכללותו לשיא. אזור שליטתם הגיע עמוק אל תוך הנגב, וגם במרחב הצפוני ידעה הארץ פריחה יישובית בלתי רגילה.

השינוי הגיע עם הכיבוש הערבי, במאה השמינית לספירה. במהותם היו הערבים נוודי מדבר שמקורם במדבריות חצי האי ערב, כך שפיתוח חקלאי ויישובי של השטחים שבשליטתם לא עמד בראש מעיניהם. עם כיבושה את ארץ ישראל נטמעו הנבטים בעולם המוסלמי, ומרחב הנגב חזר להיות ארץ יישובי שבה נודדים שבטי נוודים המתפרנסים מרעייה. מרכזי אוכלוסייה נשמרו בירושלים, הקדושה לאסלאם, ובכמה ערים נוספות, אך שאר חלקי הארץ עברו הידרדרות התיישבותית משמעותית. עיר אחת נוסדה בתקופה הזאת כבירת המרחב - רמלה, עיר החולות. גם הכיבוש הצלבני ב-1099 לא הצליח לשנות את התמונה, כשבתקופת הממלכה הצלבנית היו הצלבנים מיעוט מוקף ערבים, ולא הצליחו לייצר מסה משמעותית של תושבים במרחב. ב-1291 נדחקו הצלבנים מהמרחב על ידי הממלוכים, אז ידע אזור החוף חורבן משמעותי כדי לא לאפשר פלישה צלבנית חוזרת, ויישובי ההר ידעו פריחה מסוימת.

ב-1516 כבשו העות'מאנים את המרחב בסערה, וב-400 שנות שלטונם ידעה הארץ הידרדרות אטית אך עקבית באוכלוסייה וברמת התשתיות שבה. העיר היחידה שהוקמה ב-1900 הייתה באר שבע, בניסיון להשתלט על שבטי הבדווים שנודדו במרחב הנגב ללא שליטה של השלטון באיסטנבול. ספרו של הסופר הידוע מארק טוויין - "מסעותיי בארץ הקודש", מתאר היטב את עליבות היישוב בארץ בתקופת דמדומי השלטון הטורקי.

לקראת מלחמת העולם הראשונה החלו הטורקים לבנות מסילות ברזל; רכבת העמק - כחלק מהרכבת החיג'אזית, שתפקידה לאפשר לעולי הרגל להגיע למכה ומדינה כמצוות החאג' האסלאמי, וניסיון לסלול רכבת לתוך סיני כדי להשתלט על תעלת סואץ שהייתה בשליטה בריטית. מסילות

היישוב היהודי הלך מדחי אל דחי, כשנקודת השפל הייתה במרד בר כוכבא, ב-132-136 לספירה. תוצאות מרד הרסני זה היו אבדן האוכלוסייה היהודית בפרובינקיה יהודה, ששמה שונה לפלסטינה, ומכירת אלו שלא נהרגו במרד עצמו לעבדות. היהודים המשיכו להתקיים בגליל, אך לא חזרו לתפארתם מקדם.

הרומאים ייצבו את שליטתם במרחב צפון הנגב במעלה העקרבים, מצודת תמר ומצודה בעין חצבה שהיו חלק מלימס (גבול) דיוקלטיאנוס - הקיסר ששלט בתחילת המאה הרביעית לספירה. לימס זה כלל מצודות, לשמירה מפני פשיטה של שבטי מדבר, ואדמות חקלאיות בקרבתן, שעזרו לכלכל את החיילים, שהיו אף אנשי משפחה וחקלאים בנוסף להיותם חיילים.

הלימס המשיך מעבר לערבת סדום ואל תוך ירדן, שם עבר על גב ההר במקביל לדרך המלך המקראית הקדומה. מעבר ללימס זה התקשו הרומאים להטיל את מרותם ולגבות מסים מהעממים והשבטים השונים שנועו במרחב, זאת על אף שהשתלטו על הנבטים ב-106 לספירה, בימי טריאנוס. מצודות רומאיות דרומיות יותר, כמו בעין ע'דיאן - יטבתה של היום, היו סוג של מוצב חודר לתוך הארץ הלא נודעת. בתקופה הביזנטית - המאות הרביעית עד השישית, כשהרומאים קיבלו על עצמם את עול הנצרות, ידע מרחב ארץ ישראל פריחה התיישבותית חסרת תקדים, ואז התפתחו גם ערים נבטו-ביזנטיות עמוק יותר במרחב הנגב. בין ערים אלו היו ממשית, עבדת, שבטה, ניצנה, חלוצה ורחובות בנגב.

בתקופה זו, שבה הנבטים כבר לא התפרנסו היטב מסחר בקטורות, הם הפכו להיות חקלאים מוצלחים מאוד, שידעו לנצל את מי הנגר העילי לחקלאות פורחת באזור שבעבר נחשב לשימון מוחלט, הקימו חוות חקלאיות בכל מרחב הנגב עד אילת, והפכו לחלק אינטגרלי מהעולם הביזנטי. בימי

3

1. אשדוד המתפשטת על רקע חולות ניצנים - בית גידול ייחודי הנמצא בסכנת היעלמות מנופי ארצנו. דוגמה לעיור האורבני המחסל את שטחי הישימון הפתוחים המעטים שנותרו במרכז הארץ. האם פיתוח מלא של כל הארץ הוא מה שאנחנו שואפים לו?
2. באר שבע מהאוויר - באר שבע המודרנית, שהוקמה על ידי הטורקים כדי ליישב את הנוודים הבדווים ולשלוט עליהם בתחילת המאה שעברה, מציינת עד היום את קצה גבול השליטה של מדינת ישראל בנעשה בשטח. מבאר שבע דרומה מתחיל מהרבה בחינות הישימון המודרני. צילם: אודי רן
3. יער להב - חלק מגוש יערות קק"ל הגדול ביותר במדינה, יחד עם יערות יתיר ומיתר. קק"ל ייצבה חגורת יערות ירוקה כדי להגדיר "קו ירוק" אל מול שטח המדבר מדרום לו. כיום זהו סוג של סימון ארץ המזרע אל מול הישימון המדברי, וזאת למרות העובדה שחקלאות מתקדמת מתקיימת גם עמוק בתוך הנגב והערבה.
4. הבדווים בנגב ובמדבר יהודה ממשיכים מסורת ארוכת שנים של עמים נוודיים שהתפרנסו מרעיית צאן בשטחי הישימון, ובגבול המזרע. צילמה: רחלי עינב

1

ברובו, כשהבריטים מנסים לאלץ את היהודים להדיר את רגליהם ממנו, ולשמר את שליטת הבדווים הנוודים בו. אולם בסוף מלחמת העצמאות התהוו גבולות הארץ המוכרים לנו, כשהנגב בשליטה יהודית מלאה.

מבחינה חקלאית מאבק המזרע בישימון הסתיים, וכיום החקלאות המתקדמת בישראל היא בערבה ובמערב הנגב, תוך ניצול מרבי של תנאי החום והאור המשופרים. מבחינה נופית רואים ניסיון, בעיקר על ידי קק"ל,

הברזל האלה תרמו להידרדרות החורש הטבעי בארץ ישראל, שסבל מניצול יתר לצורכי בערה במשך דורות רבים.

המלחמה הסתיימה בכיבוש בריטי של המרחב. דבר זה גרם לשינוי משמעותי, ולפיתוח מואץ של הארץ. החלה נהירה של מוסלמים ויהודים כאחד למרחב, והחלו מפעלי תשתית משמעותיים כמו הטיית מקורות הירקון והזרמתם לירושלים, ופיתוח נמל חיפה. מרחב הנגב נותר לא מיושב

4

2

מבחינה תרבותית אפשר לומר שדרום הארץ הוא עדיין אזור שבו המדינה מתקשה לאכוף את מרותה, אפילו כיום. המשפט הבדוי העתיק, שהחוק קיים עד באר שבע, ומבאר שבע דרומה קובעות העובדות בשטח, עדיין נכון במציאות בשטח.

במרכז הארץ ובצפון ישראל סובלת מפיתוח יתר, הבא לידי ביטוי במחסור חמור בשטחים פתוחים, בעומס רב על תשתיות תחבורה ובשטחי מגורים צפופים מאוד, וכן בבעיות אקולוגיות קשות הנובעות מניצול יתר של קרקעות.

בראייה היסטורית כוללת נשאלת השאלה האם אנחנו באמת רוצים לראות את ישראל כארץ מזרע בכל שטחה, או שאולי מוטב היה להשאיר חלקים ממנה, לפחות בדרום, במצב של ישימון?

1

להפוך את המרחב המדברי למרחב שונה, ירוק יותר, באמצעות תהליך של סוואניזציה – קציר מי נגר באמצעות לימנים – סכרים ושיחים (מלשון שוחה) – סוללות עפר ארוכות, ונטיעת עצים באזורים שבהם הם ייהנו מעודף מים.

ישנם גופים שוחרי טבע הרואים במגמה הזאת טעות אקולוגית חמורה, המשנה את עולם החי והצומח המיוחד לאזור מדברי זה, וכאן יש לשאול האם אין ערך לשימון בצורתו הפראית יותר? האם לא צריך לתת למדבר להישאר מדברי וטבעי במידת האפשר, ופחות מיושב ממרכז הארץ וצפונה?

קשה לדבר בארץ על נופים בראשייתיים לגמרי, אבל אין ספק שהנופים הכי פראיים ופחות מופרעים בישראל הם נופי הנגב ומדבר יהודה, בעיקר בשטחים שהוכרזו כשמורות טבע גדולות. יחד עם זאת, וכפועל יוצא מכך,

1. החיטה בויתה באזור המזרח התיכון ואיפשרה את המעבר מתרבות ציידים לקטים לתרבות חקלאית. חיסת הבר זוהתה בארץ על ידי הבוטנאי אהרון אהרונסון, המוכר גם ממחתרת ניל"י בזכרון יעקב. זיהוי זה הקנה לו מוניטין עולמי. כיום מהווה החיטה גידול מפתח בהאכלת אוכלוסיית העולם ההולכת וגדלה, ורובנו לא עובר יום ללא אכילת לחם. צילמה: רחלי עינב

2. עצים נטועים בפארק סיירת שקד ולאורך נחל אופקים - קק"ל משתמשת בשיטת נטיעה לאורך "שיחים", מלשון שוחות, כדי לקבל קציר מי נגר טוב יותר, ולאפשר נטיעה של חורשות בתנאים יובשניים.

2